

KARAHANLI TÜRKÇESİNDE -ken ZARF FİİL EKİNİN KULLANIM ALANINA KATKILAR

Banu DURGUNAY*

Geliş Tarihi: Nisan, 2016

Kabul Tarihi: Haziran, 2016

Öz

Karahanlı Türkçesine ait metinlerin dil özellikleri bugüne kadar birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalarda çoğu zaman *Divânu Lugati't Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık* inceleme nesnesi olarak kullanılırken sayılı çalışmalarda *TİEM 73* ve *Rylands* Kur'an çevirileri de taranmıştır. Söz dizimi bakımından çoğu zaman Türk dilinin kurallarına aykırı olsa da Türkçe ilk Kur'an çevirileri Karahanlı Türkçesinin temel kaynakları arasındadır. Dönemin dil incelemeleri için oldukça önemli malzemeler içermektedirler. Karahanlı Türkçesine ilişkin yapılan çalışmalar söz konusu metinlerden de yararlanılarak gözden geçirilirse sınırlı sayıda metinle günümüze ulaşan Karahanlı Türkçesi dönemiyle ilgili daha doğru çıkarımlar yapılabilir. Bu çalışmada kökeni ve kullanım alanına ilişkin çok çeşitli fikirlerin öne sürüldüğü -ken zarf fiil ekinin Karahanlı Türkçesindeki durumu ele alınacaktır. Dönem metinlerinde yalnızca er- fiiline eklenen ekin, hangi isim ve fiil unsurlarının üzerine getirildiği taranan eserlerdeki verilerle birlikte değerlendirilecektir. Bu alanda daha önce yapılan çalışmalarda zaman eki veya sıfat fiil eki olarak değerlendirilen -r/-Ur; -mAz /-mAs ekleriyle yalın isim unsurlarından sonra “er-ken” zarf fiilinin kullanıldığı belirlenmiştir. Bu çalışmayla Karahanlı Türkçesinde ekin kullanım alanının düşünülenden daha geniş olduğu ortaya konmuştur. Buna göre “erken” zarf fiili, sıfat fiil ekleri -ğli; -mİş; -r/-Ar/-Ur; -mAz/-mAs'tan sonra; yalın isim türünden sözcüklerden sonra; -DA bulunma durumu ekinden sonra ve -In vasıta ekinden sonra kullanılabilir.

Anahtar Sözcükler: Karahanlı Türkçesi, zarf fiil, -ken eki, Türkçe ilk Kur'an çevirileri.

CONTRIBUTION OF -ken ADVERBIAL SUFFIX USAGE IN KARAKHANID TURKISH

Abstract

The texts belonging to Karakhanid Turkish have been the subject of various studies. While most of these studies focused mainly on *Divanu Lugati't Turk*, *Kutadgu Bilig* and *Atebetü'l Hakayık*, a number of them also scrutinized *TİEM 73* and *Rylands* Qur'an translations. Although mostly incompliant with Turkish syntax, Qur'an translations to Turkish are among the main sources of Karakhanid Turkish. These works comprises substantial material for language studies. Due to the limited sources of Karakhanid Turkish that survived until today, more accurate derivations of Karakhanid Turkish can be obtained by making use of Qur'an translations. This study will scrutinize the -ken adverb suffixes, where various opinions on its root

* Arş. Gör.; Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, banudurgunay@akdeniz.edu.tr.

and usage exist, focusing on its status in Karakhanid Turkish. This study will analyze the usage of this adverb, that mainly suffixes to *er-* verb in the contextual texts, on which noun and verb elements. It will be asserted that “*er-ken*” adverb is used after simple noun elements and suffixes that are attributed as tense and participle suffixes such as *-r/-Ur*; *-mAz/-mAs*. This study reveals that the suffix has a more widespread usage in Karakhanid Turkish than the common opinion exists among Turkish study circles. It is also highlighted that “*er-ken*” adverb was used after participle suffixes such as *-ğlı,-mı*; *-r/-Ar/-Ur*; *-mAz/-mAs*, after single nouns and *-DA* existence proposition suffix and *-In* instrument suffix.

Keywords: Karakhanid Turkish, adverbial verb, *-ken* suffix, early Turkish Qur'an translations.

Karahanlı Türkçesine ait eserlerin ses ve şekil bilgisi bakımından incelemeleri yapılırken sıklıkla *Dîvânu Lugati't Türk*, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık* inceleme nesnesi olarak kullanılırken sayılı çalışmada *TİEM 73* ve *Rylands* satır arası Kur'an çevirilerinin verilerinden de yararlanılmıştır. Satır arası Kur'an çevirileri Türkçenin söz dizimine çoğu zaman aykırı olmalarına rağmen Türk dilinin söz varlığına oldukça önemli katkılar sağlamaktadır. Özellikle Karahanlı Türkçesine ait çevirilerde birçok hapax legomenon örneği bulunmaktadır.¹

Dinsel metin çevirileri, daha önce Budist ve Maniheizt metinler için uygulanan, Türklere yabancı olmayan bir faaliyettir. Çeviriler yoluyla hem dinsel inançların halk için anlaşılır olması sağlanmış, hem de bu yolla dilin daha çok işlenip gelişmiş bir yazı dili durumuna gelmesinde önemli bir yol kat edilmiştir (Tezcan, 1994: 316). Dinsel metinlerdeki terminolojinin satır arası çevirilerde Türkçeye aktarılması oldukça zordur ve Karahanlı sahasında bunu başarıyla gerçekleştiren *TİEM 73* ve *Rylands* Kur'an çevirilerinin Türk diline ait verimlerinden yararlanılması tarihî Türk dili gramerine önemli katkılar sağlayacaktır. Bu metinlerden elde edilen veriler, Karahanlı Türkçesine ait birçok dilsel kullanımın yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Buradan yola çıkılan çalışmada Karahanlı Türkçesinde *er-* fiilinin üzerine getirilen *-ken* zarf fiil ekinin kullanım alanına *TİEM 73* ve *Rylands* nüshaları taranarak katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Karahanlı Türkçesinden itibaren yalnızca *er-*, *ir-*, *e-*, *i-* fiillerinin üzerine getirilen *-ken* zarf fiil ekinin kökeni ile ilgili çok çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Annemarie von Gabain *-ken* ekini, zaman bildiren cümle belirleyicisini sona erdiren ve isim soyluya benzeyen kelimelere getirilen bir ek olarak değerlendirir. Gabain'e göre *-kan* eki “-dan önce” anlamıyla *-mAz* ekini alan isim fiillere gelir. Bu kullanıma uygun olan *är-máz-kän*'e benzetilerek olumlu bir geniş

¹ TİEM 73'teki hapax legomenon örnekleri Abdullah Kök ve Suat Ünlü'nün doktora tezlerinin Giriş bölümünde bulunmaktadır (Kök, 2004: XXIX-XXXII; Ünlü, 2004: 21-23). Rylands Kur'an çevirisindeki hapaxlarla ilgili olarak şu çalışmaya bakılabilir: Ata, Aysu. "Hapax in Rylands Manuscript Interlinear Translation of Koran into Turkic". *Journal of Central Asian Studies*. Volume 14. Seul: 2010. (1-12). Türkçeye çevirisi: "Rylands Nüshası Satırarası Türkçe Kur'an Tercümesi'nde Hapax". *Türkoloji Dergisi*. C. XIX, S. 1. Ankara: 2012.(1-12). Türkçe ilk Kur'an çevirilerinin söz varlığı için bk. Ünlü, Suat. *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları, 2012.

zaman sıfat fiilinin üzerine getirilerek **är-ür-kän* teşkil edilmiştir ve zamanla "*bar < bar-ır* 'vardır'" örneğindeki gibi bu kullanım da *ärkän* olmuştur (Gabain, 2007: 121).

Jean Deny, *-An* sıfat fiil ekinin aslında *-ken / -қан* biçiminde olduğunu ve içinde bir gırtlak sesi olan *ķ*'yı da içerdiğini söyler. Doğu lehçelerinde aynı biçimde kalmış olan bu ekten Osmanlı Türkçesinde geriye ancak *-ken* zarf fiilinin ve *-ken*'li sıfat fiillerin kaldığını söyler (Deny, 2012: 409).

Reşid Rahmeti Arat *Eski Türk Şiiri*'nde *-қан* ve *-ken* şeklinin *Kutadgu Bilig*'deki "oğlan erken" örneğinden hareketle, Gabain'in fiillerin isim fiil yapısının üzerine gelen ekin zamanla eksiltiyle "oğlan er-ür er-ken" biçiminden "oğlan er-ken"e dönüştüğü fikrinin kabul edilmesi gerektiğini söyler. Arat, *er-ken* ve *i-ken* edatlarının eski *-қан* şekliyle er- fiilinin *-gen* isim fiil şekliyle karıştırılmış olmasından ortaya çıktığını düşünmektedir (Arat, 1991: 434).

Tahsin Banguoğlu, er- fiilinin şimdiki zaman sıfat fiili "*-gen*"den geldiğini ve er-*gen > i-ken > -ken* gelişmesi içinde sıfat fiil anlamından sıyrılıp zarf fiil anlamı kazandığını ifade eder (Banguoğlu, 2011: 480).

Talat Tekin, *-KAn* ekinin asıl fiilin işlenme zamanını belirttiğini söyler. Ona göre *-mAzkAn* ekinin oluşumu *ärkän* zarfındaki *-kAn* ekinin, *-mAz* olumsuz şimdiki zaman biçimlerine benzetme yoluyla eklenmesine bağlıdır (Tekin, 2003: 178).

Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation*'da "*är-kän*"in, sıfat fiil eki "*-gAn*"ın orijinal bir şeklinden kaynağını aldığını söyler. Bu bakımdan da ayrı bir kelime (eklenti), özgün bir edat olarak değerlendirdiği "*kAn*"dan ayırır (383). *-mAzkAn*'ın eklenti içermediğini ancak *erken*'in olumsuz biçimi olabileceğini düşünür (Erdal, 1991: 62). *-mAzkAn* ekinin eklenti içermemesine rağmen zarfların üzerine gelen "*kAn*" eklentisini taşıyan yapılarıdaki gibi bir zaman anlamı taşıdığını da belirtir (62).

Erdal, Schulz'un bu alandaki çalışmasını aktarır (62). Schulz 1978'deki, *Verbalnomina und Konverbien als Adverbiale Ergänzungen im Altürkischen* adlı çalışmasında *-mAzkAn*'ın *-mAz ärkän* şeklinden geldiğini söyler (aktaran Erdal, 1991: 62). Erdal bunun mümkün olabileceğini, ancak Schulz'un örnek olarak seçtiği metinde yer alan *-Ar ärkän* kullanımının *-r/* ünsüzünden sonra hece düşmesi yaygınken- neden aynı şekilde bir değişime uğramadığını açıklamadığını ifade eder (62).

-ken zarf fiili üzerine oldukça ayrıntılı bir çalışma yapan Mehmet Özmen, ekin kökeni üzerindeki tartışmalara yer verdikten sonra konuyu şöyle değerlendirir:

-ken zarf-fiili, Eski Türkçe Dönemi'nde, isim soylu kelimeler, zarf-fiil ve *-maz/-mez* üzerine doğrudan doğruya *+kan/+ken* biçiminde, er- yardımcı fiili üzerine de *-ken*

biçiminde gelmektedir. Buna göre ek, hem isim soylu kelimeler hem sıfat-fiil, hem de fiil üzerine gelebilmektedir. Er- fiili üzerine -maz/-mez örneksenerek erür+ken>erken olduğu düşünülürse, ek aslında sadece isim soylu unsurlar ve sıfat-fiiller üzerine gelmektedir. [...] -ken, Eski Türkçe Dönemi'nde, fiil şekillerinden sadece, olumlu ve olumsuz geniş zaman sıfat-fiili üzerine gelebilmektedir. -ken'in Eski Türkçe Dönemi'nde, hem aşnu, erte, ançgınça, aktınma gibi değişik kelime türlerinin hem -maz/-mez sıfat-fiilinin hem de taşıkgınça örneğinde olduğu gibi, -gInçA zarf-fiilinin üzerine gelmesi, ekin edat kökenli eklenti (eclitic) bir kelimedenden gelmiş olabileceğini göstermektedir (Özmen, 2014: 13-4).

Özmen, Karahanlı Türkçesi metinlerinde -ken zarf fiilinin "isim unsuru + er-ken veya -r er-ken, -Ur + er-ken, -mAz + er-ken" biçiminde kullanıldığını ifade eder (31).

Karahanlı Dönemine ait ilk Kur'an çevirilerinden *TİEM 73* ve *Rylands* nüshalarında ekin, er- fiiliyle birlikte kullanıldığı çok çeşitli örnekler yer almaktadır. Bu örnekler bakıldığında Özmen'in, Karahanlı Türkçesi metinlerinde -ken zarf fiilinin "isim unsuru + er-ken veya -r +erken, -Ur + er-ken, -mAz + er-ken" (31) biçiminde kullanıldığı tespitine, geniş zaman sıfat fiil ekleri "-(ı)ğlı + er-ken", "-Ar + er-ken"; geçmiş zaman sıfat fiili ile "-mış + er-ken"; isme eklenen bulunma ve vasıta durumu ekleriyle oluşturulan "+dA + er-ken", "+ın +er-ken" kullanımları da eklenmelidir. Özellikle *TİEM 73*, *er-ken* zarf fiilinin Karahanlı Türkçesindeki kullanım alanının tahmin edilenden çok daha geniş olduğuna işaret etmektedir.

Çalışmada fiil ve isim unsurları üzerine getirilen *erken* zarf fiili ayrı ayrı incelenmiştir. Amaç *TİEM 73* ve *Rylands* Kur'an çevirilerinde bulunan ve bugüne kadar üzerinde durulmayan kullanımları göstermek olduğu için Karahanlı Türkçesine ait *Kutadgu Bilig*, *Dîvânu Lugâti't Türk* ve *Atebetü'l Hakayık*'taki örneklerle yeri geldiğinde değinmekle yetinilmiştir.

1. Fiil + erken

Karahanlı Türkçesi dönemine ait metinlerde fiil unsurundan sonra *erken* yapısının getirildiği yirmi örnek belirlenmiştir. Bunlardan sekizi *Dîvânu Lugâti't Türk* ve *Kutadgu Bilig'e* aittir. *Dîvânu Lugâti't Türk* ve *Kutadgu Bilig*'deki örnekler -r, -Ur sıfat fiil ekinin üzerine getirilmiştir (Ercilasun, 2014: 242-3, Güner, 2008: 616-7, Özmen, 2014: 31, Demirel ve Nalbant, 2014: 240). Ekin, *TİEM 73* Kur'an çevirisinde "-ğlı erken", "-mış erken" ve "-Ar erken" yapısındaki kullanımlarıyla karşılaşılır.

Karahanlı Türkçesinde fiil unsuru üzerine gelen *er-ken* zarf fiilinden önce, en çok -r/-Ar/-Ur geniş zaman sıfat fiil eklerinin getirildiği görülmektedir. *Rylands* nüshasında bu yapıdaki tek örnek "-Ur erken" şeklindedir. "-mış erken" in Karahanlı Türkçesindeki tek örneği

TİEM 73'te bulunmaktadır. *TİEM 73*'te "-ğlı erken" ve "-r/-Ar/-Ur erken" yapıları da çokça tercih edilmiştir.

1.1. -ğlı er-ken

Eski Türkçe döneminde, Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde örneklerine rastlanan bu sıfat fiil eki, Orta Türkçeden sonra kullanımdan düşmüştür (Eraslan, 1980: 79-80). Orta Türkçeden sonra yerine kullanılan -GAn, -KAn > -An ekiyle aynı anlam ve görevdedir (79).

Karahanlı Türkçesine ait metinlerden yalnızca *TİEM 73*'te *-ken* zarf fiil ekinde önce *-ğlı* sıfat fiil ekinin kullanımıyla karşılaşılmaktadır. Örneklerden ikisi yalnızca sıfat fiil ekiyle kurulmuştur. Diğer ikisindeyse sıfat fiil ekinde sonra çokluk eki getirilmiştir.

"kim äwrülsä silärdin dändin ölsä ol **tanığlı ärkän** anlar turur yoqsuz boldı işläri dünyä içrä ähirät içrä" (TİEM 26r/8=002/217): "Sizden kim, dininden döner ve *kâfir* olarak ölürse, onların yaptıkları işler dünyada da ahirette de boşa gider" (Özek *vd.*, 1993: 33).

"korkunçsuz mı boldı kântläri boğunu kim kälmäkkä olarğa 'azābımız tünlä anlar **udığlı ärkän** ya' nī uyğuda" (TİEM 121v/6=007/097): "Yoksa o ülkelerin halkı geceleyin uyurlarken kendilerine azabımızın gelmeyeceğinden emin mi oldular?" (Özek *vd.*, 1993: 162).

"näçä üküş eldin yoğ yoğun kıldımız anı kälđi añar esizlikimiz tünlä birlä azu anlar **udığlılar ärkän**" (TİEM 112v/8=007/004): "Nice memleketler var ki biz onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz *istirahat ederlerken* geldi" (Özek *vd.*, 1993: 150).

"anlar kim tandılar tağı yığdılar tağrı yolındın yana öldilär anlar **tanığlılar ärkän** yarlıkamas tağrı anlarğa" (TİEM 375v/3=047/034): "İnkâr edip Allah yolundan alıkoyanları ve sonra da *kâfir* olarak ölenleri Allah asla bağışlamaz" (Özek *vd.*, 1993: 509).

Örneklerdeki *-ğlı* ile kurulu sıfat fiil, üzerine getirilen *er-ken* yapısıyla beraber, cümlenin ana fiilinin işaret ettiği zamanda bulunduğu durumu belirtir. Yukarıdaki *tanığlı ärkän* (TİEM 26r/8=002/217) ve *udığlı ärkän* (TİEM 121v/6007/097) örneklerinde çokluk anlamı eksiz karşılanmış, zamirle vurgulanmıştır. Tespit edilen örneklerin tümü, çokluk eki alıp almadığına bakılmaksızın "anlar" üçüncü çoğul kişi zamirine yönelik birer zarf fiil grubu oluşturmuştur.

1.2. -miş er-ken

Özmen, Harezmi Türkçesinde *er-ken* yapısının -r/-Ar /-Ur ve -mAz/-mAs olumlu ve olumsuz geniş zaman eklerinin yanında -miş ekinin üzerine de getirilmeye başlandığını belirtir (32). Oysa henüz Doğu Türkçesi ilk Kur'an çevirilerinden Karahanlı Türkçesi dönemine ait *TİEM 73*'te -miş ekinin üzerine getirildiği şu örnek tespit edilmiştir:

"hâlâl kılındı silârkä silârkä tilsiz yılķılar mägär ol kim uķılır silâr üzä hâlâl kılmağalı awnı silâr **ihrâm tutmuş ärkän**" (TİEM 79r/9=005/001): "*İhramlı iken* avlanmayı helal saymamak üzere (aşağıda) size okunacaklar dışında kalan hayvanlar, sizin için helal kılındı" (Özek *vd.*, 1993: 105).

İncelenen yapıdaki hareket, henüz tasarlama durumundaki şart bildiren yan anlamlı zaman ilişkisiyle asıl fiile bağlanmaktadır (Korkmaz, 2003: 1017). Bu örnek Karahanlı Türkçesinde ekin kullanım alanını genişletmektedir.

1.3. -r /-Ar /-Ur er-ken

Eski Türkçeden beri sıklıkla kullanılan -r/-Ar/-Ur sıfat fiil ekinin *er-ken*'den önce kullanımına oldukça fazla örnekte rastlanır. Kemal Eraslan, Eski Türkçe döneminde en yaygın şeklinin -Ur eki olduğunu ve bu şeklin hem ünlüyle hem de ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine getirildiğini söyler (Eraslan, 1980: 122). Ünlüyle biten fiillere getirildiğinde araya -y- ünsüzü eklenir. Eraslan, -Ar ekinin ileri tarihli metinlerde tercih edilen bir ek olmaya başladığını ve genellikle ünsüzle biten tek hecelilere eklendiği, buna karşılık -r ekinin de tek heceli veya birden fazla heceli fiillere araya bazen -l- ünlüsünü alarak eklendiğini belirtir (122).

*Kutadgu Bilig*²'de (yi-r erken, KB 1202, KB 4602; tepre-r erken, KB 2144; öt(ü)n-ür erken, KB 4058) ve *Divânu Lugâti't Türk*'te dört örnekte (kel-ür erken, DLT 66/53; bir-ür erken, DLT 390/306; bar-ır erken, DLT 4116/326; okı-r erken, DLT 430/336) görülmektedir. *TİEM 73*'te üç örnekte -Ur erken, üç örnekte de -Ar erken biçiminde kullanıldığı görülür. *Rylands* nüshasında tespit edilen tek örnek -Ur erken biçimindedir ve sıfat fiil ekinden sonra çokluk eki getirilmiştir.

"anlar kim yâd kılurlar tağrını ağağın ärkän **olturur ärkän** yanları üzä saķınurlar köklärni yärlärni yaratmaķ içindä" (TİEM 56v/7=003/191):
"Onlar, ayakta dururken, *otururken*, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler"
(Özek *vd.*, 1993: 74).

² Reşid Rahmeti Arat'ın *Kutadgu Bilig I Metin* başlıklı edisyon kritikli çalışmasındaki beyit numaraları kullanılmıştır.

"ay anlar kim kertgündilär öldürmänlär awnı silär **ihram tutar arkän**" (TİEM 92r/1=005/095): "Ey iman edenler! *İhramlı iken* avı öldürmeyin" (Özek *vd.*, 1993: 122).

"harām kılındı silärkä yazı awı tutaşı silär **ihram tutar arkän**" (TİEM 92r/7=005/096): "*İhramlı olduğunuz müddetçe* kara avı size haram kılındı" (Özek *vd.*, 1993: 123).

"mängü qalıglılar anıñ içindä tutaşı **yörür arkän** köklär yärlär mägär kim tiläsä idıñ" (TİEM 172r/2=011/107): "Rabbinin dilediği hariç, (onlar) gökler ve yer *durdukça*, o ateşte ebedî olarak kalacaklardır" (Özek *vd.*, 1993: 232).

"yana anlar kim kutluğ boldılar uşmağ içindä mängü qalıglılar anıñ içindä tutaşı **turur arkän** köklär yärlär mägär kim tiläsä säniñ idıñ" (TİEM 172r/3=011/108): "Mutlu olanlara gelince, onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer *durdukça* onlar da ebedî kalacaklardır" (Özek *vd.*, 1993: 232).

"tu[tı] anlarını çoğı **kün tuğar arkän**" (TİEM 195r/2=015/073): "*Gün doğarken* onları o korkunç ses yakaladı" (Özek *vd.*, 1993: 265).

"bağmazlar mu meger bir cebre'ül ünike tutar olarnı olar **haşmlaşurlar erken**" (Rylands 34/11a1=036/049): "Onlar, *birbirleriyle çekişip dururken* kendilerini ansızın yakalayacak korkunç bir sesi bekliyorlardı" (Özek *vd.*, 1993: 442).

-r/-Ar/-Ur erken yapısı, kimi yerde bir süreci dile getirirken kimi yerdeyse ana fiilin bildirdiği zamanla eş zamanlılık anlamını taşır.

Özmen, -ken zarf fiil ekini incelediği çalışmasında Karahanlı Türkçesinde geniş zaman sıfat fiil ekinin olumlu biçimini *Dîvânu Lugâti't Türk* ve *Kutadgu Bilig*'deki örneklerde tespit etmiş ve Karahanlı Türkçesinde yalnızca -r + er-ken ve -Ur + er-ken biçiminde örneklerinin bulunduğunu tespit etmiştir (Özmen 2014: 31). Karahanlı Türkçesi dönemine ait Kur'an çevirilerinden *TİEM 73*'te üç örnekte görülen "-Ar + er-ken" biçimi de bu tespite eklenmelidir. Buna göre, Karahanlı Türkçesi dönemine ait eldeki metinlerde geniş zaman sıfat fiilinin olumlu hâli, -r + er-ken, -Ur + er-ken ve -Ar + er-ken biçimindedir, denebilir.

1.4. -mAz / -mAs + er-ken

Karahanlı Türkçesinde olumsuzluk anlamı taşıyan geniş zaman sıfat fiil eki ile kurulu "-mAz / -mAs erken" yapısının örneklerine yalnızca *Kutadgu Bilig*'de rastlamak mümkündür:

"tutmaz erken" (KB 1366, 5299, 5712, 5717, 5718), "çoğmaz erken" (KB 1376, 4737), "kelmez erken" (KB 1370), "toğmaz erken" (KB 4737). Bu kuruluştaki zarf fiiller, -mAz/-mAs ekinin eklendiği fiilin gerçekteşmediği bir süreçte cümlenin ana fiilinin gerçekteştiğini belirtir.

2. İsim + er-ken

Karahanlı Türkçesine ait Kur'an çevirilerinde, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l Hakayık'ta* yalın isimlerden sonra, +*dA* bulunma eki almış isimlerden sonra ve +*ın* vasıta ekinden sonra *erken*'in getirildiği örnekler tespit edilmiştir.

2.1. İsim + er-ken

Karahanlı Türkçesine ait metinlerden *Kutadgu Bilig'de* *er-* fiiline getirilen *-ken* zarf fiil eki isim unsurundan sonra ve isme bağlı olarak kullanılmıştır. Bu örneklerden biri vasıta durum ekinin yerine kullanılan *birle* edatının üzerine gelmektedir: "sakınç birle erken" (KB 4851). Diğer örnekler herhangi bir çekim eki almayan isimler üzerinedir: "bar erken" (KB 362, 2055); "kiçig erken" (KB 1493, 5779); "kiçig oğlan erken" (KB 1823, 4037, 4694); "oğlan erken" (KB 4032). *Atebetü'l Hakayık'ta* yalnızca iki örnekte tespit edilen *er-ken* fiili, her iki örnekte de yalın durumdaki isimlerin üzerine gelir: "tirig erken" (AH 96); "yumşak erken" (AH 215) . *Dıvānu Lugāti't Türk'te* isim unsuru üzerine geldiği bir örnek bulunmamaktadır.

İsim + er-ken yapısı, Karahanlı Türkçesi dönemi metinlerinden *TİEM 73* ve *Rylands* Kur'an çevirilerinde aşığıdaki örneklerde tespit edilmiştir.

"ay anlar kim kertgündilär yawumañlar namāzka silär **äsrük ärkän** bilginçäkä tegi silär negü aytur silär ap yunguda ärkän" (TİEM 63v/6=004/043): "Ey iman edenler! Siz *sarhoş iken* -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de -yolcu olanlar müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın" (Özek *vd.*, 1993: 84).

"ançada aydı tañrı ay ʿisā märyäm oğlı yāđ kılgıl mäniñ niʿmätimni säniñ üzä atañ üzälä ançada küçländürdüm seni arıg cān birlä sözläştü kişilärkä başık içindä **kırgıl ärkän**" (TİEM 94r/1=005/110): "Allah o zaman şöyle diyecek: 'Ey Meryem ođlu İsa! Sana ve annene (verdiğim) nimetimi hatırla! Hani seni mukaddes ruhla (Cebrail) ile desteklemiştım; (bu sayede) sen beşikte iken de *yetişkin çağında da* insanlarla konuşuyordun" (Özek *vd.*, 1993: 125).

"kuğı kıtgıl olar ekkikä uçuzluğ kıanatını yarlıkamağdın aygıl idimä yarlıkağıl olar ekkini nätäg kim igtülädi bizni **kiçig ärkän**" (TİEM

207v/8=017/024): "Onları esirgeyerek alçakgönüllülikle üzerlerine kanat ger ve :'Rabbim! *Küçüklüğümde* onlar beni nasıl yetiştirmişlerse, şimdi de sen onlara (öyle) rahmet et!" diyerek dua et" (Özek *vd.*, 1993: 283).

"berdimiz ahar hikmät **kiçig ärkän**" (TİEM 223v/5=019/012): "Henüz *sabi iken* ona (ilim ve) hikmet verdik" (Özek *vd.*, 1993: 305).

"aydı egtülämädimiz mü biziñ içimiz içindä **kiçig oğul ärkän** ürgürdün biziñ içimizdä yaşındın yıllar" (TİEM 268r/2=026/018): "(Kendisine Allah'ın emri tebliğ edilince Firavun) dedi ki: Biz seni *çocukken* himayemize alıp büyütmedik mi? Hayatının birçok yıllarını aramızda geçirmedin mi?" (Özek *vd.*, 1993: 366).

"sen qorqutur sen anlarını kim qorqarlar idilärindä **örtüglüg ärkän** adaqın tutarlar namāznı" (TİEM 318r/9=035/018): "Sen ancak *görmeden* Rablerinden korkanları ve namazı kılanları uyabilirsin" (Özek *vd.*, 1993: 435).

"bérdimiz ahar hükmi **oğlan erken**" (Rylands 31/8a1=019/012): "Henüz *sabi iken* ona (ilim ve) hikmet verdik" (Özek *vd.*, 1993: 305).

Ana fiildeki hareketin, *erken*'in eklendiği isim unsuruyla ifade edilen durumda, nitelikte olduğunu ve o sırada gerçekleştiğini anlatır (Özmen, 2014: 56).

2.2. +da er-ken

Karahanlı Türkçesinde *erken*'in yalnızca yalın isimlere gelmediğini gösteren örnekler *TİEM 73* ve *Rylands* nüshasına aittir.

"ay anlar kim kertgündilär yawumanlar namāzka silär äsrük ärkän bilginçäkä tegi silär negü aytur silär ap **yunguda ärkän**" (TİEM 63v/7=004/043): "Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- *cünüp iken* de -yolcu olanlar müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın" (özgün yazım, Özek *vd.*, 1993: 84).

"ärmädi tañrı kınadaçı olarnı sän olar **içindä ärkän**" (TİEM 134r/7=008/033): "Halbuki sen onların *içinde iken* Allah, onlara azap edecek değildir" (özgün yazım, Özek *vd.*, 1993: 179).

"aydılar: ey müsä biz hiç kirmez-miz aña ulaşı ol kim **andalar erken** anıñ içinde bargıl sen seni igitken tokušunlar ikegü biz munda oldruğlılar-miz" (Rylands 27/36a3=005/024): "'Ey Musa! Onlar *orada buldukları müddetçe*

biz oraya asla girmeyiz; şu halde sen ve Rabbin gidin gidin savaşın; biz burada oturacağız' dediler" (özgün yazım, Özek *vd.*, 1993: 111).

İsim unsuruna belirtme durumu eki getirilen bu tip yapılarda fiildeki hareketin, bulunma durumu ekini alan isim unsurunun ifade ettiği kavramın içinde veya üstünde bulunduğu sırada, bulunulduğu sırada gerçekleştiği anlamını taşır (Özmen, 2014: 57).

2.3. +ın er-ken

+Xn, sözcükler arasında vasıta ve beraberlik ilgisi kuran bir ektir (Korkmaz, 1962: 19). Eski Türkçede sıklıkla kullanılan ek, Karahanlı ve Harezmi Türkçelerinde de kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde bir süre kullanıldıktan sonra kullanımdan düşmüştür (19). Türkiye Türkçesinde kalıp sözlerin dışında kullanılmayan ekin yerini "ile" edatı ve ekleşmiş biçimi karşılamaktadır.

"anlar kim yâd kııurlar taırını **adağın ärkän** olturur ärkän yanları üzä sağınurlar köklärni yärlärni yaratmaq içindä" (TİEM 56v/7=003/191):
"Onlar, *ayakta dururken*, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allah'ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler"
(Özek *vd.*, 1993: 74).

Bugün kullanımdan düşmüş veya asıl görevinin dışındaki görevlerde kullanılan eklerin ele alındığı *Tarama Sözlüğü'nün* VII. cildinde, -In vasıta ekinin birbirinden farklı on bir görevde kullanıldığı örneklenmektedir (Tarama Sözlüğü, 2009: 134-43). Korkmaz da ek kalıplaşmalarını incelediği çalışmasında -Xn ekinin kalıplaşarak farklı anlamlara gelecek biçimde kullanımını ele alır (Korkmaz, 1967: 19-32). Korkmaz, ekin vücut organlarını gösteren veya başka cinsten isim olan sözcüklerin yanında cümlenin fiili karşısında birer tarz zarfı olacak şekilde kullanıldıklarını belirtir (20). Nalbant, *Divânu Lugâti't Türk'teki* vasıta hâlini incelerken ekin, vasıta durumunun yanında diğer durum eklerinin fonksiyonunu da yüklediğini söyler (Nalbant, 2008: 70). Rylands Kur'an çevirisinde de "adağın" ile "ayakta" sözü kastedilmektedir (Ata, 2013: 200-1). Dolayısıyla "adak+ın ärkän" örneğinde +ın vasıta ekinin bulunma durumu yerine kullanımı bir kalıplaşmadan çok dönem metinlerine özgü bir kullanılış şekli olarak değerlendirilebilir.

Bu kullanım, Karahanlı Türkçesinde vasıta eki alan isimden sonra getirilen *erken* yapısının tek örneğidir. Mehmet Özmen, tarihî ve çağdaş metinleri tarayarak erken / irken / eken / iken / (i)ken yapısındaki zarf fiil kullanımlarından önce gelen isim unsurunun yalın durumda, bulunma durumunda veya ilgi durumunda olabileceğini tespit etmiştir (Özmen, 2014: 24). *TİEM 73*'teki söz konusu örnek ise tarihî metinlerde vasıta eki alan ismin üzerine de getirilebildiğini göstermektedir.

Sonuç

Karahanlı Türkçesinde yalnızca *er-* fiilinin üzerine gelen *-ken* zarf fiil ekinin kendisinden önce gelen unsurla birlikte değerlendirilip sınıflandığı bu çalışmada dönemin metinleri incelenirken çoğu zaman ihmal edilen *TIEM 73* ve *Rylands* Kur'an çevirilerindeki örneklerin üzerinde durulmuştur. Fiil ve isim unsurları üzerine gelen yapılar ayrı ayrı incelenmiştir. *TIEM 73*'te fiil unsuru üzerine *er-ken*'in getirildiği on bir örnek tespit edilmiştir. Bu kullanım sıklığı Karahanlı Türkçesine ait diğer metinlerde bulunan örneklerden fazladır. *erken* zarf fiilinin örneklerinin çok sayıda olmasının yanında üzerine getirildiği fiil unsurunun çeşitliliği de dikkati çekmektedir.

İlk örneğinin Harezmi Türkçesi döneminde görüldüğü düşünülen "-miş erken" yapısının *TIEM 73* Kur'an çevirisinde bir örneği tespit edilmiştir. Özmen'in, Karahanlı Türkçesi metinlerinde *-ken* zarf fiilinin "isim unsuru + er-ken veya -r + erken, -Ur + er-ken, -mAz + er-ken" (31) biçiminde kullanıldığı tespitine, geniş zaman sıfat fiil ekleri "-(ı)ğlı + er-ken", "-Ar + er-ken"; geçmiş zaman sıfat fiili ile "-miş + er-ken"; isme eklenen bulunma ve vasıta durumu ekleriyle oluşturulan "+dA + er-ken", "+ın + er-ken" kullanımları da eklenmelidir. *TIEM 73*, *erken* ile kurulan yapıların çeşitliliği bakımından Karahanlı Türkçesinin bu alandaki en zengin eseridir. Döneme ait *Rylands* Kur'an çevirisinde de *TIEM 73*'ü destekleyen örnekler vardır. Bunlardan biri yalnız ismin üzerine gelir, bir diğeri bulunma eki ve çokluk eki almış isimden sonra gelir. Üçüncü örnek geniş zaman sıfat fiili ile "-Ur + er-ken" biçimindedir. Örnekler, Karahanlı Türkçesinde *er-ken* yapısının kullanım alanının tahmin edilenden çok daha geniş olduğunu işaret etmektedir. Aynı zamanda Türkçe Kur'an çevirilerinin söz varlığının yanında gramer kategorileri konusunda da Türk dili tarihine katkılar sunacak zenginlikte ve özellikle eserler olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

- ARAT, R. R. (1991). *Eski Türk Şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARAT, R. R. (1992). *Atebetü'l Hakayık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARAT, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I: Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ATA, A. (2010). Hapax In Rylands Manuscript Interlinear Translation Of Koran Into Turkic. *Journal of Central Asian Studies*, 14, 1-12.
- ATA, A. (2012). Rylands Nüshası Satırarası Türkçe Kur'an Tercümesi'nde Hapax. *Türkoloji Dergisi*, XIX, 1, 1-12.
- ATA, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DEMİREL, E. ve NALBANT, M. V. (2014). *Divânü Lugâti't Türk Grameri II: Söz Dizimi*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

- DENY, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi*. çev. Ali Ulvi Elöve. Uyarlayan: Ahmet Benzer. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ERASLAN, K. (1980). *Eski Türkçe'de İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig Grameri: Fiil*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M. *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon, Vol.1*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- GABAIN, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜNER, G. (2008). *Karahanlı Türkçesinde Fiil*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kayseri.
- KORKMAZ, Z. (1962). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖK, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 1v/ 235v/2)*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- NALBANT, M. V. (2014). *Dîvânü Lugâti't Türk Grameri I: İsim*. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.
- ÖZEK, A. vd. (1993). *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖZMEN, M. (2014). *Türkçede -Ken Zarf Fiili*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tarama Sözlüğü VII: Ekler* (2009). haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Kitap Matbaası.
- TEZCAN, S. (1994). En Eski Türk Dili ve Yazını. *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'an Tercümesi (TİEM 73, 235v/3-450r/7)*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara.
- ÜNLÜ, S. (2012). *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'an Tercümeleeri Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınları.